

Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 m.

Istorikai skiria nemažai dėmesio sovietinio režimo priešininkų persekiojimo sovietų okupuotoje Lietuvoje 1940–1953 m. temai. Paprastai analizuojamas politinis, ideologinis persekiojimo pagrindas, jo tikslai ir padariniai, įvardijami organizatoriai ir vykdytojai, pateikiama statistika. Tačiau nėra išsamių mokslinių tyrimų apie persekiojimą 1954–1990 m., represijų ryšį su psichologinio poveikio metodais, kas svariai prisidėtų prie sovietinės represinės politikos ir KGB veiklos Lietuvoje 1954–1990 m. įvertinimo. Be abejo, šio laikotarpio represijų mastas ne toks didelis kaip stalinizmo metais, bet ir tada žmonės buvo persekiojami, įkalinami remiantis prievarta primesta politine ir teisine sistema, o tai laikytina nusikaltimu Lietuvos žmonėms.

ĮVADAS

1953 m. mirus Josifui Stalinui sovietinis totalitarinis režimas pradėjo keistis. Tačiau nepasikeitė jo esmė – siekis išlaikyti komunistų partijos monopolį, varžyti žmogaus laisves ir teises, persekioti kitokią nei oficiali nuomonę. Keitėsi ir represinės politikos, tai yra priemonių, taikomų režimo priešininkams, tendencijos. Sovietinis režimas nebevykdė masinių represijų, bet apskritai represijų, persekiojimo, kalinimo ir bauginimo neatsisakė. Šiuo laikotarpiu dažniau buvo tai-

komos slaptosios ir psichologinio poveikio priemonės. 1954–1990 m. represinė politika kito atsižvelgiant į vidaus ir tarptautinius įvykius. Režimas turėjo adekvačiai reaguoti į kintančias antisovietinio pasipriešinimo formas. Nors Nikitos Chruščiovo, Leonido Brežnevo, Michailo Gorbačiovo valdymo laikotarpiai yra skirtingi represinės politikos etapai, tačiau pagrindiniai šios politikos tikslai ir objektas skyrėsi nedaug. Lietuvoje prie represinės politikos formavimo prisidėjo ir atitinkamai KGB veiklos prioritetams poveikį darė Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas, tad ir jam tenka atsakomybė už nusikalstamą pasipriešinimo dalyvių persekiojimą Lietuvoje.

Nagrinėjant KGB veiklą Lietuvoje būtina analizuoti ne tik masines pokario represijas, bet ir žmonių persekiojimą už savo įsitikinimus po 1954 m. Lietuvių istoriografijoje yra nemažai tyrimų, nušviečiančių garsesnius susidorojimo su kunigais, disidentais, žmogaus teisių judėjimo aktyvistais, inteligentais atvejus. Tačiau būtina konceptualiai analizuoti ir įvertinti persekiojimo tendencijas, jo politinį ir ideologinį pagrindą, teisinį pamatą bei motyvus ir įvardyti, kokie visuomenės sluoksniai, už ką ir kaip buvo persekiojami. Kaip tik tokio požiūrio lietuvių istoriografijai trūksta, tad šis tyrimas turėtų prisidėti prie LSSR KGB veiklos, represinės politikos, komunistų partijos indėlio persekiojant

pasipriešinimo dalyvius tyrimų. Pateikiami statistiniai duomenys ir jų analizė leis atsakyti į klausimą, kiek žmonių ir koku pagrindu buvo nuteisti. Visa tai padės pažinti sovietinės okupacinės valdžios vykdytą režimo priešininkų persekiojimo politiką.

Straipsnyje siekiama išnagrinėti 1954–1990 m. represinės politikos Lietuvoje, nukreiptos prieš režimo priešininkus, tendencijas, įvardyti įvykius ir procesus, kurie lėmė tos politikos pokyčius, aptarti šiam laikotarpiui būdingus KGB metodus, išanalizuoti, koku pagrindu ir už kokią veiklą asmenys buvo persekiojami ir teisiami.

Išsamių mokslinių tyrimų, nagrinėjančių pasipriešinimo dalyvių persekiojimą po 1954 m., nėra. Tačiau pravarčios informacijos galima rasti antisovietinį pasipriešinimą, KGB veiklą ir metodus aptariančiuose darbuose.

Užsienio istoriografija naudinga siekiant nušviesti bendrąsias represinės politikos tendencijas, parodyti, kaip psichiatrinė prievarta ir sovietinė teisinė sistema prisidėjo prie partijos kovos su pasipriešinimo dalyviais¹. Užsienio istoriografijoje apie sovietinio saugumo vykdytą disidentų persekiojimą beveik nekalbama – čia viską užgožia agentūrinė ir dezinformacinė KGB veikla Vakaruose. Paminėtini Amy Knight², Christopherio Andrewso³ veikalai, kuriuose mėginama analizuoti represinės politikos tendencijas. Stepheno White'o ir Olgos Krištanovskajos⁴ darbe siekiama atskleisti visuomenės požiūrį į KGB.

Rusų istoriografija kur kas labiau praverčia nagrinėjant represinės politikos tendencijas ir KGB vaidmenį režimui kovojant su disidentais. Nikitos Petrovo⁵, Jurijaus Stecovskio⁶, O. Leidovič⁷ ir A. Požarovo⁸ politiškai neangažuoti, paremti šaltiniais darbai nagrinėja įvairius sovietinio saugumo veiklos aspektus, bet daugiausia dėmesio

skiria represijoms. Represinės KGB veiklos N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu analizei svarbios Jelenos ir Aleksandro Papovianų⁹ publikacijos, kurios paneigia faktą, esą tuo metu KGB veikla buvo susilpnėjusi. Paminėtina ir Liudmilos Aleksejevos monografija apie disidentų sąjūdį Sovietų Sąjungoje, kurios atskirame skyrelyje kalbama apie lietuvių disidentus ir jų persekiojimą¹⁰.

Lietuvių istoriografijoje pasipriešinimo dalyvių persekiojimas atskleidžiamas aptariant aktyvių kunigų, disidentų, žmogaus teisių gynėjų represavimo atvejus, tačiau šiems tyrimams stinga sisteminio požiūrio į represinę politiką: kokios buvo jos tendencijos, kokios visuomenės grupės buvo išskiriamos ir diskriminuojamos, kokie metodai buvo taikomi. Tokių pirminiais šaltiniais paremtų mokslinių tyrimų yra nedaug. Konkretūs KGB persekiojimo atvejai pateikiami antisovietinio pasipriešinimo tyrimuose. Paminėtina išeivio Tomo Remeikio¹¹ pasipriešinimą sovietiniam režimui nagrinėjanti monografija, kurioje skelbiama ir persekiojimą iliustruojančių šaltinių (atsiminimų, disidentų parengtų dokumentų). Atkreiptinas dėmesys į Tomo Oleszczuko¹² tyrimą, kuriame remiantis antriniais šaltiniais (spauda, savilaida) bandoma pateikti SSRS ir Lietuvoje nuteistų asmenų skaičių, už ką jie buvo teisiami ir kokia socialinė tų žmonių padėtis. Tai, kad buvo remiamasi antriniais šaltiniais, šiek tiek mažina šio darbo patikimumą ir verčia abejoti kai kuriais faktais. Analizuoti panašias temas be persekiojimą vykdžiusių institucijų dokumentų labai rizikinga.

Lietuvių istoriografija daug dėmesio skiria jaunimo ir religiniam antisovietiniam pasipriešinimui bei jo slopinimui. Tačiau tokie tyrimai dažnai apsiriboja atskirų atvejų aptarimu, juose nesistengiama daryti didesnių apibendrinimų. Galima išskirti istoriko

Arūno Streikaus¹³ monografiją apie sovietinio režimo politiką Katalikų bažnyčios atžvilgiu. KGB veiklai joje skiriama nedaug dėmesio, bet yra atskleisti svarbiausi kunigų persekiojimo atvejai, analizuojami vidaus ir tarptautiniai įvykiai, turėję įtakos režimo veiksmams prieš Bažnyčią. Tuo šis darbas svarbus ir vertingas aptariant prieš Bažnyčią nukreiptos represinės politikos ypatumus. Visas KGB veiksmų prieš „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“, jos leidėjus ir platintojus spektras atsiskleidžia Vido Spenglos¹⁴ darbuose. KGB ir kitų represinių institucijų veikla prieš jaunimą analizuojama Juozo Romualdo Bagušausko¹⁵ monografijoje, Živilės Račkauskaitės¹⁶, Kęstučio Antanaičio¹⁷, Mindaugo Žiūko¹⁸ publikacijose. KGB veiklos metodai tiriami Nijolės Gaškaitės¹⁹, Kristinos Burinskaitės²⁰, Linos Okuličiūtės²¹ ir Dariaus Juodžio²² straipsniuose. Įvairiuose leidiniuose taip pat atsiskleidžia KGB vaidmuo uždarančias asmenis į psichiatrijos ligonines²³.

KGB buvo svarbiausias, bet ne vienintelis represinės politikos vykdytojas. Tam tikrą vaidmenį, ypač uždarančias asmenis į psichiatrijos ligonines ir taikant jiems priverstinį gydymą²⁴, vaidino ir vidaus reikalų sistema.

Lietuvos laisvės lygos, Lietuvos Helsinkio grupės dokumentų rinkiniai – tai ne tik puikus šių organizacijų istorijos šaltinis. Juose atsiskleidžia ir konkrečių asmenų persekiojimo už savo įsitikinimus atvejai²⁵. Rusijoje taip pat pasirodė KGB ir komunistų partijos dokumentų rinkinių, iš kurių aiškėja disidentų persekiojimo mechanizmas²⁶.

„Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ pateikia informaciją, kokių administracinių, represinių ir slaptųjų priemonių buvo imamasi prieš kunigus, vienuolius, kitus tikinčiuosius. Joje aprašomi ir garsesni disidentų, žmogaus teisių gynėjų teismai²⁷. Atsiminimai, dienoraščiai, laišakai liudija konkrečių

asmenų susidūrimo su sovietiniu saugumu patirtį ir išgyvenimus, o kartu parodo, kokių veiksmų KGB ėmėsi prieš garsesnius lietuvių pasipriešinimo veikėjus²⁸.

Šis straipsnis remiasi Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) esančiais KGB dokumentais. Operatyvinės veiklos dokumentai ir baudžiamosios bylos saugomos LSSR NKVD (KGB) struktūrinių padalinių, kovojusių su lietuvių tautiniu pagrindu ir vykdžiusių kontržvalgybinį darbą (f. K-41), taip pat KGB Tardymo skyriaus (f. K-40, ap. 1), KGB miestų (f. K-18, ap. 1, 2) ir rajonų (f. K-11, ap. 1, 2) skyrių, LSSR KGB centrinių padalinių (f. K-1, ap. 46), baudžiamųjų bylų (f. K-1, ap. 58) ir LSSR KGB 10-ojo skyriaus (f. K-15) fonduose. KGB planai, ataskaitos, pažymos suteikia vertingų žinių apie sovietinio saugumo požiūrį į pasipriešinimo judėjimo dalyvius, parodo, kokius metodus KGB taikė ir kokių tikslų siekė pasirinkdamas konkretų metodą, atskleidžia visą persekiojimo mechanizmą. Nors kai kurių LSSR KGB metinės veiklos ir statistinių ataskaitų trūksta, ir iš turimų (f. K-15) atsiskleidžia operatyvinio ir tardymo darbo rezultatai. LYA yra išlikęs dokumentas, pateikiantis 1961–1987 m. už antisovietinę propagandą ir agitaciją nuteistų asmenų sąrašą²⁹. Deja, šis labai reikšmingas dokumentas nėra išsamus, nes daug žmonių buvo nuteisti už antisovietinę agitaciją ir 1956–1957 m. Šiam tyrimui ypač svarbus baudžiamųjų bylų fondas ir jo pagalbinė kartoteka (f. K-1, ap. 61, b. 2). Šios kartotekos kortelėse nurodoma, kada ir kokių pagrindu (kokiu Baudžiamojo kodekso straipsniu remiantis ir už kokią veiklą) asmuo buvo suimtas, nuteistas ir t. t. Baudžiamosiose bylose labiau atsispindi teisinės procedūros. Jose esantys įkalčiai, parodymai, kratų protokolai ir nuosprendžiai atskleidžia KGB darbą rengiant bylas teismui.

SOVIETINĖS REPRESINĖS POLITIKOS TENDENCIJOS LIETUVOJE PO 1954 M.

Po 1954 m. galima išskirti griežtesnės ir švelnesnės represinės politikos etapus. Suimtų ir nuteistų asmenų skaičius priklausė nuo vidaus ir tarptautinių procesų. 1956 m. Vengrijos įvykiai, tų pačių metų Vėlinių minėjimas Lietuvoje, 1968 m. Čekoslovakijos, 1972 m. Kauno įvykiai ir 1979 m. Sovietų Sąjungos įsiveržimas į Afganistaną rodė stiprėjantį antisovietinį pasipriešinimą, išryškino naujas jo formas. Tai vertė sovietinį režimą Maskvoje ir Lietuvoje stiprinti visuomenės kontrolę. Minėti įvykiai kaip tik ir lėmė griežtesnę represinę valdžios politiką. Ypač nuožmi ji buvo 1977–1983 m.

Šio laikotarpio represijos turėjo politinį ir ideologinį pagrindą. 1961 m. N. Chruščiovas paskelbė apie galutinę socializmo pergalę Sovietų Sąjungoje. Tai reiškė klasių kovos idėjos atsisakymą. Tačiau klasių kovą pakeitė kova su nepatikimais asmenimis. Valdžia ir KGB turėjo išankstinį požiūrį į kai kurias visuomenės grupes. Tuo pat metu buvo pareikšta, kad sukūrus socializmą ir išgyvendinus išnaudotojų klases terorą pakeičia ideologinė indoktrinacija ir kitos psichologinio poveikio priemonės. Taikaus sambūvio politika skatino sovietinį režimą slėpti nuo Vakarų kitaminčių persekiojimą Sovietų Sąjungoje ir pasitelkti mažiau akivaizdžias kovos su jais priemones. Lankstus antisovietinės veiklos, jos priežasčių traktavimas taip pat turėjo įtakos represinei politikai ir KGB metodams.

N. Chruščiovo įsitvirtinimo valdžioje etapas iki 1956 m. laikomas „atšilimo“ laikotarpiu. Tuo metu pagyvėjo šalies visuomeninis ir kultūrinis gyvenimas, o tai paskatino reikšti nepasitenkinimą esama padėtimi. Iš kalinimo ir tremties vietų į Lietuvą grįžtantys politiniai kaliniai ir tremtiniai irgi prisidėjo prie to, kad visuomenėje ėmė kilti įtampa. Tačiau viso N. Chruščiovo valdymo laiko-

tarpio negalima laikyti „atšilimu“. 1956 m. Vengrijos įvykiai privertė sovietų valdžią susirūpinti sistemos stabilumu ir siekti, kad tai nepasikartotų kitur. LSSR KGB pirmininko Kazimiero Liaudžio 1956 m. rašte LKP CK sekretoriui Antanui Sniečkui³⁰ rašoma apie represinių struktūrų pasirengimą galimiems neramumams per tų metų Vėlines, apie planus imtis politinių, operatyvinių ir karinių priemonių, tačiau masinio žmonių nepasitenkinimo tuo metu vis tiek neišvengta. 1956 m. Vėlinių įvykių dalyviai buvo nubausti palyginti švelniai, represijos nebuvo masinės. Daugiausia nukentėjo studentai: vieni atsidūrė lageriuose, kiti buvo išsiųsti į sovietinę armiją, tretieji – išbraukti iš aukštųjų mokyklų studentų sąrašų³¹. LSSR KGB pranešime LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui nurodoma, kad tais metais iš aukštųjų mokyklų pašalinta 30 studentų (20 – iš Vilniaus universiteto, 8 – iš Pedagoginio instituto, 2 – iš Dailės instituto³²), dar 11 studentų ir 2 moksleiviai nubausti kitomis bausmėmis. 1956 m. neramumai privertė Lietuvos valdžią labiau kontroliuoti visuomenę, o tai skatino KGB suaktyvinti savo veiklą ir sugriežtinti represinę politiką. SSRS vadovybė, atsižvelgdama į LKP vadovų prašymus, 1956 m. pabaigoje leido padidinti LSSR KGB darbuotojų skaičių. 1961 m. šešiolikioje respublikos rajonų atkurti KGB skyriai, kurie buvo panaikinti 1953 m.³³ SSRS Ministrų Tarybos 1956 m. gruodžio 17 d. nutarimu Kaune įsigaliojo pasų režimas, draudžiantis šiame mieste apsigyventi buvusiems politiniams kaliniams³⁴. SSKP CK, remdamasis SSRS KGB ir SSRS generalinės prokuratūros projektu, 1956 m. gruodžio 19 d. patvirtino kreipimąsi į partines organizacijas „Dėl partinių organizacijų politinio darbo stiprinimo užkertant kelią priešiškiems antisovietinių elementų išpuoliams“³⁵. Šis dokumentas tapo 1957–1958 m. vykdytos griežtesnės represinės politikos

pagrindu. Jis sankcionavo ribotą represijų taikymą atsižvelgiant į nusikalstamas veikas ir jų priežastis, buvo išskirtos pagrindinės rizikos grupės: jaunimas, inteligentai, buvę kaliniai ir tremtiniai³⁶. Griežtesnės represinės politikos išraiška – didesnis antisovietinė propaganda ir agitacija kaltinamų suimtų asmenų skaičius. 1988 m. SSRS KGB pažymoje SSKP CK generaliniam sekretoriui M. Gorbaciovui nurodyta, kad 1956–1987 m. pagal RSFSR baudžiamojo kodekso 70 straipsnį (antisovietinė agitacija ir propaganda) Sovietų Sąjungoje buvo nuteisti 6543 asmenys (Lietuvoje už antisovietinę agitaciją ir propagandą buvo baudžiama pagal 1961 m. priimto Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 68 straipsnį). 1957–1958 m. buvo suimta 41,5 proc. visų per šį laikotarpį už tai suimtų asmenų³⁷. Lietuvos KGB šiuo laikotarpiu taip pat buvo labai aktyvus. 1955–1958 m. Lietuvoje atskleista 61 antisovietinė organizacija, kurių veikloje dalyvavo 303 žmonės. 1956–1958 m. buvo suimti ir nuteisti 226 asmenys³⁸. Kad kalbamu laikotarpiu taikyta griežtesnė represinė politika, patvirtina ir patys saugumiečiai. Anot KGB generolo Henriko Vaigausko, 1960–1965 m. už antisovietinę agitaciją ir propagandą buvo nuteista triskart mažiau asmenų nei per ankstesnį penkmetį³⁹. 1958 m. antroje pusėje nuteistųjų sumažėjo visose SSRS respublikose. 1959 m. vykusiame SSKP XXI suvažiavime N. Chruščiovas pabrėžė profilaktikos ir auklėjamojo darbo svarbą, kas reiškė, kad 1957–1958 m. vykdyta kampanija baigėsi⁴⁰. Apibendrinant šio laikotarpio represinės politikos tendencijas ir bruožus, galima teigti, kad režimas tapo labiau nuspėjamas, nes žmonės žinojo, už ką gali būti nubausti⁴¹. Tai, kad valdžia ypač pabrėžė profilaktikos priemonių svarbą, atskleidžia jos siekį kontroliuoti žmones pasitelkus bausmės baimę ir taip atgrasyti juos nuo antisovietinės veiklos. Švelnesnė represinė politika reiškė ne mažesnę KGB

aktyvumą, o tik tai, kad šiam laikotarpiui buvo būdingos kitokios priemonės.

Labiausiai režimo priešininkai buvo persekiojami valdant L. Brežnevui ir Jurijui Andropovui. Atėjus į valdžią L. Brežnevui, iš pradžių šalyje didesnių sukrėtimų neįvyko, buvo suimta mažiau asmenų, dažniau taikoma profilaktika, kitos psichologinio spaudimo priemonės. Tai sietina ir su 1963 m. SSKP CK liepos mėn. plenumo raginimu intensyvuoti kovą su „Vakarų ideologine diversija“. Svarbus šios kovos dalyvis buvo KGB. Jis aktyvino agentūrinę ir propagandinę veiklą SSRS ir Vakarų šalyse.

1967 m. KGB pirmininku tapus J. Andropovui, sovietinis saugumas ėmė daugiau dėmesio skirti kovai su pasipriešinimo judėjimo dalyviais, visuomenės nuotaikų stebėsenai, analizei, kontrolei ir ideologinei indoktrinacijai. Tai patvirtina ir faktas, kad 1967 m. buvo įkurta SSRS KGB 5-oji (ideologinės kontržvalgybos) valdyba. Jos tikslas – kovoti su „Vakarų ideologinės diversijos“ apraiškomis šalyje. Griežtesnę represinę politiką lėmė ir 1968 m. Čekoslovakijos įvykiai bei po jų suintensyvėjęs antisovietinis judėjimas. Po 1968 m. KGB kūrė įvairius planus, kaip sustiprinti kontržvalgybinį ir agentūrinį analitinį darbą tiek išeivijoje, tiek tarp buvusių politinių kalinių ir akademinėje bendruomenėje⁴².

Represinės politikos kryptys ir metodai priklausė ir nuo antisovietinio pasipriešinimo formų. Lietuvių išeiviai, disidentai, žmogaus teisių gynėjai aktyviai dirbo formuodami nepalankią viešąją tarptautinės bendruomenės nuomonę apie SSRS. Jie stengėsi atskleisti sovietinio režimo nusikaltimus ir taip paneigti sovietinės propagandos siekį pavaizduoti SSRS kaip gerovės valstybę, kurioje paisoma žmogaus teisių. Lietuvoje griežtesnė represinė politika labiau išryškėjo po 1972 m. Kauno įvykių, pasirodžius „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikai“, įkūrus

Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetą (toliau – TTGKK), susiformavus religiniam ir pilietiniam antisovietiniam judėjimui. Po Romo Kalantos susideginimo 1972 m. kilus neramumams, daugiau kaip 400 asmenų buvo suimta, 50 jų patraukta administracinėn, 10 – baudžiamojon atsakomybėn (iš jų 8 nuteisti kalėti nuo vienerių iki trejų metų)⁴³. Griežčiausia represinė politika buvo vykdoma 1977–1983 m. Tai lėmė pasibaigęs detantas ir 1979 m. SSRS įsiveržimas į Afganistaną. Šiuo laikotarpiu suimti ir nuteisti garsiausi ir aktyviausi lietuvių disidentai, kunigai. Gorbačiovinės pertvarkos laikotarpiu KGB buvo priverstas daugiau dėmesio skirti kovai už viešąją nuomonę ir siekiui išlaikyti savo pozicijas, tad šiuo metu žmonių įkalinta mažiausiai.

1954–1990 m. represinei politikai būdingas išskirtinis KGB dėmesys tam tikroms visuomenės grupėms. Jį lėmė ne šių grupių veikla, o tai, kad jos simbolizavo nepriklausomą Lietuvą, išreiškė valstybingumo siekį. LKP CK jas suvokė kaip pavojingas sovietiniam okupaciniam režimui. Tai, kad šios grupės kėlė labiau tariamą, deklaruojamą grėsmę, pagrindžia faktą, jog valdžia turėjo komunistinės ideologijos ir politinio siekio užgniaužti visas valstybingumo apraiškas nulemtą išankstinį požiūrį į jas.

Katalikų bažnyčia buvo persekiojama tai smarkiau, tai švelniau, bet valdžios spaudimą jautė per visą sovietinės okupacijos laikotarpį. Po 1954 m. kunigai buvo įkalinami tik pavieniais atvejais, o dažniau buvo baudžiami administracinėmis baudomis, rengiamos jų kompromitavimo akcijos sovietinėje spaudoje. 1957–1958 m. už vadinamuosius politinius nusikaltimus nuteista 10⁴⁴, 1959–1964 m. – 8 kunigai (trims iš jų buvo sufabrikotos kriminalinės bylos, keturi nubausti už vaikų katechizavimą, vienas – už neteisėtą aukų rinkimą)⁴⁵. Pasirodžius „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikai“, akivaizdžiai

didesnį spaudimą patyrė ne tik kunigai, bet ir kiti asmenys, susiję su šiuo leidiniu ir TTGKK veikla. KGB prieš juos ėmėsi pačių įvairiausių priemonių – pradedant baudomis, kompromitavimu, grasinimu ir baigiant paslaptinėmis žmogžudystėmis. Už „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidimą ir platinimą 1974–1977 m. nuteista 10 pasauliečių. 1974–1978 m. 18 kunigų nubausti administracinėmis baudomis, daugiausia už vaikų katechizavimą. 1982 m. skirtos 22 administracinės baudos ir pareikšta 80 įspėjimų; 118 kunigų ir 44 pasauliečiai buvo įspėti vietos valdžios, surengti 597 profilaktiniai pokalbiai⁴⁶. 1982 m. buvo suimti, o 1983 m. – nuteisti kunigai Alfonsas Svarinskas ir Sigitas Tamkevičius. 1985 m. nuteistas kunigas Jonas Kastytis Matulionis⁴⁷. Galima pritarti garsiai rusų disidentų sąjūdžio tyrėjai Liudmilai Aleksejevai, kad Lietuvoje baudžiamieji organai vengė atvirai veikti prieš kunigus net ir suintensyvėjus antisovietiniam religiniam pasipriešinimui⁴⁸.

Daug dėmesio ir jėgų KGB skyrė inteligentų ir jaunimo nuotaikų analizei, siekdamas užkirsti kelią galimai „Vakarų ideologinės diversijos“ įtakai, nes šias visuomenės grupes režimas laikė potencialiu Vakarų dėmesio objektu.

Jaunimas, inteligentai buvo stipriau persekiojami po 1956 m. ir 1972 m. įvykių, nes šios grupės aktyviausiai prisidėjo prie neramumų. Jaunuoliai buvo įkalinami tik už organizuotą ir viešą antisovietinę veiklą (organizacijų ir grupių kūrimą). Sovietiniam režimui buvo svarbiau juos išauklėti arba perauklėti. Todėl pagrindinį vaidmenį čia vaidino partinės, švietimo ir komjaunimo organizacijos. Visos šios institucijos kartu su KGB, pasitelkusios žiniasklaidą, taikė profilaktines priemones. Pati profilaktika paprastai buvo ne perauklėjimo, o tiesiog spaudimo, bausmės forma.

Buvę politiniai kaliniai jautė nuolatinį KGB dėmesį, buvo diskriminuojami įvai-

riose gyvenimo srityse, nors dauguma jų neįsitraukė į pilietinį pasipriešinimą. Garsūs disidentai, žmogaus teisių gynėjai Balys Gajauskas, Antanas Terleckas, Viktoras Petkus ir kt. jau anksčiau buvo nuteisti ir ištremti.

Pažymėtina, kad antisovietinė veikla Sovietų Sąjungoje buvo labai plačiai apibrėžiama, o tai turėjo įtakos bausmių griežtumui. Vienais atvejais ši veikla buvo suvokiama kaip politinis pasipriešinimas, o kitais, siekiant nuvertinti, – kaip kriminalinis nusikaltimas. Bausmės griežtumas priklausė nuo pasipriešinimo formos (už viešą organizuotą pasipriešinimą buvo baudžiama griežčiau nei už slaptą ir neorganizuotą), tikslų ir ketinimų. Politinio antisovietinio pasipriešinimo, kaip keliančio grėsmę sistemai, dalyviai sulaukdavo griežtesnių bausmių. Vienaip buvo baudžiami pavieniai antisovietinių lapelių platintojai ir kitaip – kur kas griežčiau – organizacijų veikėjai, savilaidos organizatoriai ir platintojai. Bausmės griežtumas priklausė ir nuo politinės padėties: ta pati veikla kriziniais ir ramesniais metais galėjo būti nevienodai vertinama, atitinkamai galėjo skirtis ir bausmė.

LKP CK IR LSSR KGB VAIDMUO FORMUOJANT IR VYKDANT REPRESINĘ POLITIKĄ

Siekiant įvertinti LSSR KGB ir LKP CK atsakomybę už pasipriešinimo dalyvių persekiojimą, būtina apibrėžti šių institucijų vaidmenį formuojant ir įgyvendinant represinę politiką. Komunistų partijai kaip aukščiausiajai valdžiai, o KGB – kaip jos politikos įgyvendintojui teko nevienoda atsakomybė formuojant ir įgyvendinant represinę politiką, skyrėsi ir jų veiklos ribos. Komunistų partija nubrėžė KGB darbo gaires, sudarė sovietų saugumui politines ir teises prielaidas veiksmingai ir operatyviai kovoti su režimo

priešininkais. Represinės politikos specifiką Lietuvoje lėmė ir LKP CK pozicija, didesnis jos dėmesys tam tikroms problemoms ir visuomenės grupėms. Būtent LKP CK iniciatyva KGB skyrė daugiau dėmesio Katalikų bažnyčiai, politiniams kalinams, buvusiems nepriklausomos Lietuvos veikėjams ir išeiviams. XX a. šeštajame dešimtmetyje partija darė įvairias klišių grįžti į Lietuvą buvusiems politiniams kalinams ir tremtiniais, nes laikė juos potencialia grėsme režimui. LKP CK rašte SSKP CK buvo teigiama, kad dėl šalyje 1956 m. kilusios įtampos kaltos ne vien užsienio radijo stotys ir užsienio lietuviai, bet ir grįžę namo politiniai kaliniai, kurių dauguma – buvę nepriklausomos Lietuvos veikėjai⁴⁹. 1964 m. KGB veiklos gairėse nurodoma, kad būtina padėti partijai kovoti su Katalikų bažnyčia⁵⁰. Kaip tik partijos iniciatyva 1983 m. už spekuliaciją religinio kulto reikmenimis (164 str.) nuteistas kunigas Antanas Šeškevičius. Nors KGB laikėsi nuomonės, kad netikslinga šį kunigą patraukti baudžiamojon atsakomybėn, tačiau viską lėmė Klaipėdos rajono partinė valdžia, kuri tvirtino, kad įspėjimai jam neveiksmingi⁵¹. Tais pačiais 1983 m. LKP CK, remdamasis KGB dokumentais, įpareigojo KGB ir prokuratūrą patraukti kunigus S. Tamkevičių, A. Svarinską ir J. Kaunecką baudžiamojon atsakomybėn⁵². Net pertvarkos laikotarpiu KGB tikslai nesikeitė: „Kovą su religiniu antisovietiniu pasipriešinimu KGB privalo organizuoti taip, kad būtų įgyvendinti LKP CK biuro nutarimai, raginantys neutralizuoti neigiamą „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ ir kitų leidinių poveikį.“⁵³

Siekti atviresnių kultūrinių ryšių su užsienio lietuviais sovietų saugumą skatino komunistų partija, nes jai buvo aktualu turėti daugiau rėmėjų⁵⁴, legitimuoti savo valdžią ir neutralizuoti prieš sovietinę sistemą nukreiptą išeivių veiklą. 1969 m. LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus KGB vadovų

pasitarime pabrėžė, jog būtina plėsti SSRS šalininkų ratą⁵⁵.

LSSR KGB pagal savo veiklos kompetenciją teikė partijai ataskaitas, kuriose analizuotu visuomenės nuotaikas ir teikė pasiūlymus, į ką būtina atkreipti dėmesį⁵⁶. Antai 1959 m. KGB veiklos ataskaitoje rašoma, „kad Komunistų partija pagal mūsų rekomendacijas išnagrinėjo klausimus ir problemas, kaip sumenkinti bažnyčios ekonominę galią ir atitraukti nuo jos tikinčiuosius. [...] LKP CK priėmė nutarimus imtis ekonominių sankcijų prieš Katalikų bažnyčią ir kompromituoti dvasininkus partinėje spaudoje.“⁵⁷ Dar viename rašte raginama „[...] teikti pasiūlymus LKP CK, kad jis informuotų rajonų ir miestų partijos skyrius bei pasiūlytų jiems imtis Sigitą Tamkevičių, Alfonsą Svarinską ir Joną Kaunecką kompromituojančių kontrpropagandos priemonių“⁵⁸. Tai turėjo garantuoti visuomenės rimtį vykstant šių kunigų teismams.

Kitas partijai svarbus KGB veiklos baras – išeivija. Tai patvirtina gausios padėti išeivijoje nušviečiančios KGB ataskaitos, rodančios, kokių veiksmų ketinama imtis. Beje, sovietinis saugumas pagal savo kompetenciją siūlė partinėms institucijoms „į planus įtraukti išeivijos organizacijas kompromituojančių knygų užsienio kalbomis leidybą“⁵⁹. Vadinasi, už išeivijos šmeižto akcijas buvo atsakingas ir LSSR KGB, ir LKP CK.

Po 1956 m. Vėlinių įvykių KGB rekomendavo partijai apriboti galimybę buvusiems tremtiniams ir politiniams kaliniams, jų vaikams ir kitiems antisovietiniams elementams įstoti į aukštąsias mokyklas⁶⁰, siūlė partijai šalinti iš universiteto studentus ir siųsti juos atlikti tarnybos sovietinėje armijoje⁶¹.

Taigi partija ir saugumas funkcijas pasidalijo: KGB tik teikdavo pasiūlymus, o galutinį sprendimą priimdavo partija. Be to, partija ne visada pritardavo KGB pasiūlymams. Tai taip pat rodo griežtą šių institucijų

funkcijų atskyrimą ir savarankiškumą priimanant sprendimus. Galima apibendrinti, kad komunistų partija buvo represinės politikos formuotoja, o KGB – jos vykdytojas.

LSSR KGB KOVOS SU PASIPRIEŠINIMO DALYVIAIS METODAI

Represinė politika po 1954 m. pasižymėjo įvairesniais metodais. Tai lėmė ne tik disidentų taktika pasitelkti savo veikloje viešumą, bet ir sovietinio režimo siekis ne vien bausti asmenis už pasipriešinimą valdžiai, bet ir užkirsti tam kelią, atgrasyti nuo antisovietinės veiklos. Kadangi ne visiems veiksmams buvo galima pritaikyti Baudžiamojo kodekso straipsnius, buvo pasitelkti profilaktikos, kompromitavimo ir propagandos metodai. Buvo taikoma ir nauja taktika, pasipriešinimo dalyvių veiksmus įvardijant kaip kriminalinę veiką ar psichikos ligos padarinį. Taip kitaminčių veiksmai buvo depolitizuojami ir diskredituojami siekiant, kad visuomenė jų nelaikytų kankiniais⁶². Psichiatrinė prievarta pradėta dažniau taikyti valdant N. Chruščiovui. 1959 m. gegužės 24 d. „Pravdoje“ N. Chruščiovas pareiškė, kad nusikaltimas – tai sutrikusios psichikos nulemtas nukrypimas nuo visuomenei priimtino elgesio⁶³. Tuo buvo norima įteigti, kad disidentai yra psichikos ligoniai ir juos reikia izoliuoti. Svarbiausią vaidmenį uždarant asmenis į psichiatrijos ligonines suvaidino KGB, nes nuo jo sprendimo priklausė, kada žmogų iš ten išleisti. Kartais ligoninė suimtajam būdavo pasiūloma kaip geresnė už kalėjimą alternatyva. Antai Algirdas Statkevičius buvo raginamas apsimesti ligoniu ir pusę metų praleisti ligoninėje, užuot dvylika metų kalėjus⁶⁴. Į psichiatrijos ligoninę buvo priverstinai guldoma už knygų leidimą, pogrindinę spaudą, protestus, atvirus laiškus, antisovietinių grupių organizavimą,

dalyvavimą žmogaus teisių judėjime, domėjimąsi filosofija, bandymus pabėgti į užsienį. Psichiatrijos ligoninėje galėjo atsidurti ne tik disidentai, kitaminčiai, bet ir paprasčiausiai su darbovietės vadovybe ar vietos valdžia konfliktuojantys asmenys⁶⁵. Psichiatrijos ligoninėje 1970 ir 1980 m. buvo uždarytas Helsinkio grupės narys A. Statkevičius⁶⁶. Petruį Cidzikui už antisovietinės literatūros platinimą buvo skirta teismo medicinos ekspertizė. 1973 m. buvo pareikšta, neva jis sergąs lėtine psichikos liga – šizofrenija. Esą šia liga jis sirgęs ir tada, kai dalyvavo visuomenei pavojingoje veikloje, tad yra nepakaltinamas ir negali suvokti savo veiksmų⁶⁷. Psichiatriinę ekspertizę buvo nutarta skirti ir Simui Kudirkai, kuris „išdavė tėvynę“ mėgindamas pabėgti į užsienį. Ekspertizė turėjo padėti nustatyti, ar jis, atlikdamas minėtą veiksmą, nebuvo ligonis⁶⁸. Mindaugas Tamonis 1974 ir 1975 m. buvo prievarta paguldintas į psichiatrijos ligoninę už savo poeziją ir laiškus valdžiai.

Kitaminčių uždarymas psichiatrijos ligoninėse laikytinas žmonių diskreditavimo ir atskyrimo nuo visuomenės priemone. R. Kalantos susideginimą 1972 m. gegužės 14 d. sovietinė valdžia taip pat norėjo pavaizduoti visuomenei kaip psichikos ligonio veiksmą.

KGB pasitelkė ir mažiau akivaizdžias ideologines, propagandos priemones. Jos buvo nukreiptos prieš disidentų ir išeivių veiklą. Pastarieji užsienio šalių vyriausybėms, tarptautinei bendruomenei teikė įvairią informaciją apie sovietų nusikaltimus. Fizinė prievarta šiuo atveju būtų buvusi neveiksminga, todėl imtasi atsakomųjų priemonių. Propagandinės ir kompromitavimo akcijos turėjo formuoti sovietų valdžiai palankią išeivijos ir tarptautinės bendruomenės požiūrį, diskredituoti sovietų valdžiai nepalankią išeivijos ir pasipriešinimo dalyvių veiklą, retinti jų šalininkų gretas, iškreipti, nuvertinti tikruosius jų veiklos tikslus. Buvo šmeižiami tikėjimo

suvaržymams besipriešinantys kunigai, buvę partizanai, išeiviai, žmogaus teisių gynėjai. Viešąją nuomonę formuojantys metodai buvo ypač akcentuojami ir dėl to, kad KGB tapo svarbiu komunistinės indoktrinacijos veikėju SSRS viduje ir užsienyje.

KGB dokumentuose propagandinės ir profilaktikos priemonės buvo skiriamas didžiulis dėmesys. Jomis buvo siekiama žmones ne perauklėti, bet nubausti, pateisinti griežtesnį priemonių taikymą.

PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMO DALYVIŲ REPRESAVIMAS

Svarbus nagrinėjamo laikotarpio represinės politikos ypatumas – mėginimas politinę rezistenciją laikyti kriminaline veikla ir jos dalyvius bausti remiantis Baudžiamojo kodekso straipsniais. Tačiau įkalinimui kaip KGB metodui po 1954 m. taip pat būdinga tam tikra specifika. Jis jau buvo ne vienintelė susidorojimo su kitaminčiais priemonė. Asmuo būdavo įkalinamas, jeigu jo nepavykdavo arba nebūdavo prasmės uždaryti į psichiatrijos ligoninę ar panaudoti agentūriniams ir operatyviniams tikslams. Kalėjimu, lageriu tuo metu buvo baudžiama tik už tam tikrą veiklą, tad galima kalbėti apie selektyvias to laikotarpio represijas. KGB tirdavo ir perduodavo teismui ne tik pasipriešinimo dalyvių, bet ir asmenų, kurie buvo kaltinami valiutinių operacijų taisyklių pažeidimais, kontrabanda, spekuliacijomis ar nužudymu, bylas.

Tai, kad pasipriešinimo dalyviams buvo taikomi Baudžiamojo kodekso straipsniai, rodo, kad jų veikla buvo prilyginta kriminalinei ir laikoma valstybiniu nusikaltimu. Komunistinės ideologijos nulemtas lankstus valstybinių ir kitų nusikaltimų traktavimas praplėtė Baudžiamojo kodekso straipsnių taikymą. Šiuo atveju ideologizuota ir po-

litiniams tikslams naudojama teisė buvo svarbus sovietinio režimo įrankis.

Galima paminėti Baudžiamojo kodekso straipsnius, kurie dažniausiai buvo taikomi režimo priešininkams. Iki 1961 m. Lietuvoje veikė Rusijos Federacijos baudžiamasis kodeksas. Tada dauguma asmenų buvo teisiami pagal 58 str. (kontrrevoliuciniai nusikaltimai) ir 58-10 str. (antisovietinė agitacija ir propaganda). Po 1961 m. kontrrevoliuciniai nusikaltimai prilyginti ypač sunkiems valstybiniais nusikaltimams (62-89 str.), o už „antisovietinę agitaciją ir propagandą“ buvo baudžiama pagal 68 str. Disidentai, kunigai ir su savilaida susiję asmenys dažniausiai buvo baudžiami pagal 58 str. ir 68-2 str. Plečiant teisminę bazę ir siekiant, kad būtų galima teisti ne tik už savilaidos, antisovietinių lapelių, bet ir už kitokio pobūdžio informacijos prieš valdžią platinimą, Baudžiamajame kodekse atsirado 199-1 str. (sąmoningai melagingos informacijos, diskredituojančios sovietinę politinę ir socialinę sistemas, platinimas). 68 str. ir 199-1 str. skiriasi tuo, kad kaltinimai antisovietine agitacija ir propaganda turėjo remtis sąmoningais ketinimais ir akivaizdžiais padariniais. Nusikalsti pagal 199-1 straipsnį buvo mažesnė blogybė, nes tai buvo laikoma sąmoningu veiksmu, neturint tikslo pakenkti sovietinei sistemai⁶⁹. Taip pat buvo taikomas 70 str. (dalyvavimas grupinėje veikloje siekiant įvykdyti valstybinį nusikaltimą, t. y. dalyvavimas antisovietinėje organizacijoje) – juo remiantis buvo nuteistas Helsinkio grupės vadovas V. Petkus. Disidentams, turintiems užsienio valiutos, galėjo būti pritaikytas 87 str. (valiutinių operacijų taisyklių pažeidimas). Tuo siekta atgrasyti disidentus nuo bendravimo su išeiviais ir užkirsti kelią užsienio paramai. Jauni žmonės galėjo būti apkaltinti chuliganizmu (225 ir 226 str.), pasipriešinimu viešąją tvarką užtikrinantiems pareigūnams (201 str.) ar parazitavimu (240 str.). 62 str. (tėvynės

išdavimas) buvo taikomas baudžiant už sunkiausius nusikaltimus: pabėgimą į užsienį, bandymą nelegaliai pereiti sieną, dalyvavimą holokauste ir kolaboravimą su vokiečiais 1941–1944 m. Be to, dar buvo teisiamas remiantis papildomai priimtais įstatymais. Antai 1958 m. gruodžio 25 d. priimtas įstatymas dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus. 1961 m. birželio 26 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba patvirtino Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 143–145 straipsnius, numatančius laisvės atėmimo bausmę nuo 6 mėnesių iki 5 metų už religinio kulto įstatymo pažeidimus⁷⁰. Taip pat buvo taikomas 1961 m. įstatymas dėl didesnės baudžiamosios atsakomybės už valiutinių operacijų taisyklių pažeidimus.

Kaip minėta, siekiant depolitizuoti pasipriešinimo dalyvių veiklą, šie asmenys buvo teisiami kaip kriminaliniai nusikaltėliai, t. y. kaip vagys ar spekuliantai. 1973 m. gruodžio 19–26 d. teisme buvo nagrinėjama byla, kurioje A. Terleckas buvo kaltinamas valstybinio turto grobstymu⁷¹. 1979 m. buvo suimtas ir dvejais metams „už spekuliaciją akiniais“ nuteistas Romualdas Ragaišis⁷². Panašiai Jonas Pakuckas, kuris padėjo Vladiui Šakaliui pabėgti į užsienį, buvo nubaustas už ginklo laikymą ir spekuliaciją valiuta⁷³. Sulaikyti neramumų, kilusių po R. Kalantos susideginimo, dalyviai buvo vadinami „chuliganų grupele“, bandžiusia pasinaudojant įvykiu pažeisti įstatymus ir viešąją tvarką. Siekiant sumenkinti ir depolitizuoti to meto demonstracijas, neprisiimti atsakomybės už nesugebėjimą suvaldyti padėties, šie įvykiai buvo vadinami grupiniu viešosios tvarkos pažeidimu. Spauloje buvo pateikti tikri ar tariami duomenys, esą ne vienas kaltinamasis girtuokliauja, yra teistas už chuliganizmą ar vagystes⁷⁴. Tokiais metodais KGB siekė įtikinti visuomenę, jog valdžia žmones baudžia ne už tai, kad jie dalyvauja organizacijų, visuomeninių judėjimų veikloje arba gina

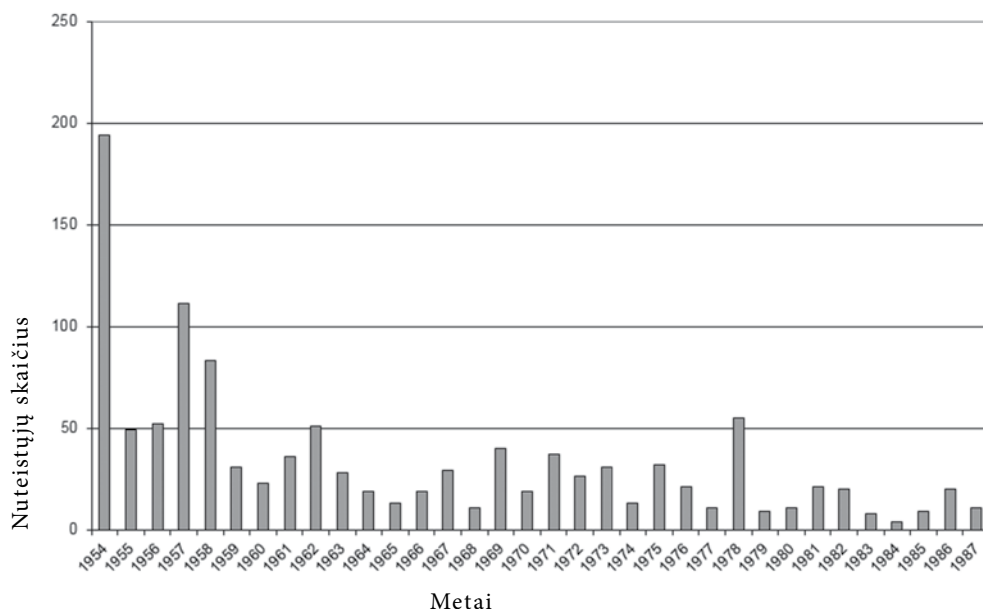
žmogaus teises, bet už įvykdytus kriminalinius nusikaltimus.

Apibendrinant galima pasakyti, kad šiam laikotarpiui būdingas atrankinis represijų taikymas, nevienodas antisovietinės veiklos vertinimas. Visa tai turėjo įtakos bausmės formai ir griežtumui. Bausmės griežtumas priklausė ir nuo to, kiek veikla pavojinga režimui, t. y. kokius tikslus ji kelia, ar yra vieša ir organizuota. Bausmės taip pat buvo diferencijuojamos. Kaltinami asmenys ne visada būdavo įkalinami. Kai kurie būdavo išteisinami, kitiems taikoma profilaktika, psichiatrinė prievarta; pasitaikė ir mirties bausmių. Nors psichologinio poveikio priemonės aptariamam laikotarpiui buvo pasitelkiamos dažniau, įkalinimas ir dabar išliko pagrindinė priemonė mėginant susidoroti su aktyviausiais disidentais ir žmogaus teisių gynėjais. Tariamą valdžios siekį laikytis įsta-

tymų galima suvokti kaip teisėtumo fikciją. Sovietinė teisės sistema ir įstatymai buvo priesti okupacinės valdžios. Teise ir teismais partija naudojosi kaip priemone susidoroti su jai neįtikusiais asmenimis, vadinasi, teismai vykdė ne teisingumą, o partijos valią. Be to, organizuodama teismų procesą valdžia nesilaikė įstatymų. Antai nors 1977 m. konstitucija garantavo susirinkimų ir žodžio laisvę, disidentai ir kiti režimo priešininkai buvo už tai persekiojami. Tokį režimo priešininkų persekiojimą ir represavimą galima laikyti nusikaltimu.

STATISTINĖ REPRESINĖS POLITIKOS ANALIZĖ

Represinės politikos pokyčius, jų sąsajas su svarbiais įvykiais atspindi ir statistiniai duo-

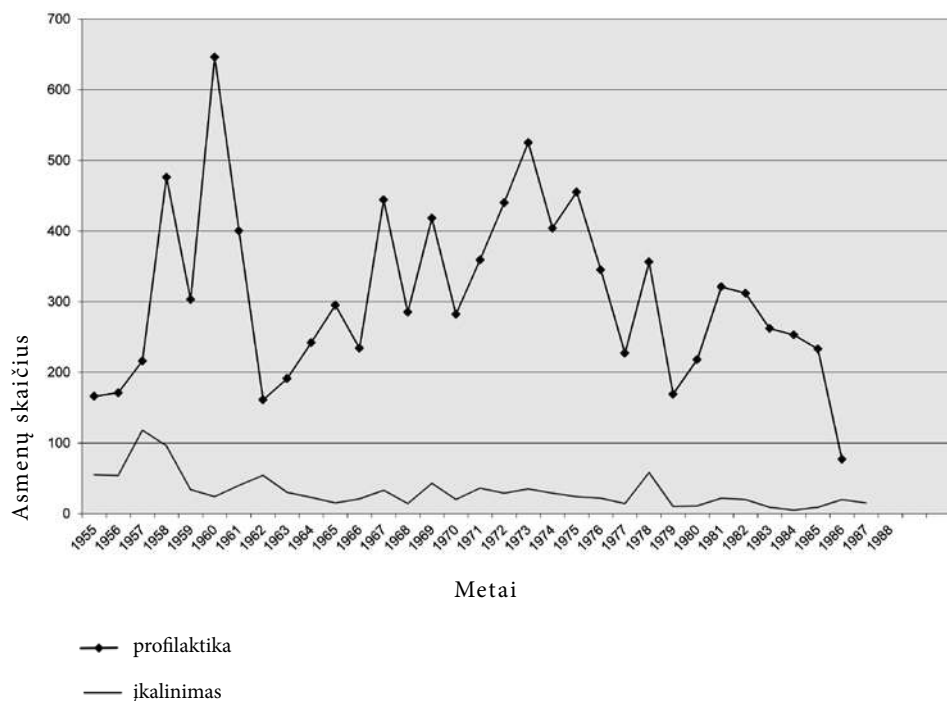
1 pav. Lietuvos SSR KGB duomenų pagrindu 1954–1987 m. nuteistų asmenų skaičiaus dinamika

menys apie teisiamus ar kitaip persekiojamus asmenis. Iš aptariamo laikotarpio išsiskiria 1954 metai, kada buvo nuteista daugiausia partizaninio karo dalyvių. 1957, 1969 ir 1978 metams irgi būdingas didesnis persekiojimo mastas, ką pagrindžia didesnis nuteistų asmenų skaičius (žr. 1 pav.*).

Represinės politikos pokyčius rodo profilaktikos ir įkalinimo metodų taikymo tendencijos šiuo laikotarpiu (žr. 2 pav.). Tai, kad profilaktika buvo taikoma gerokai dažniau nei įkalinimas, rodo valdžios ketinimą perauklėti jai nepalankius asmenis. Dažnes-

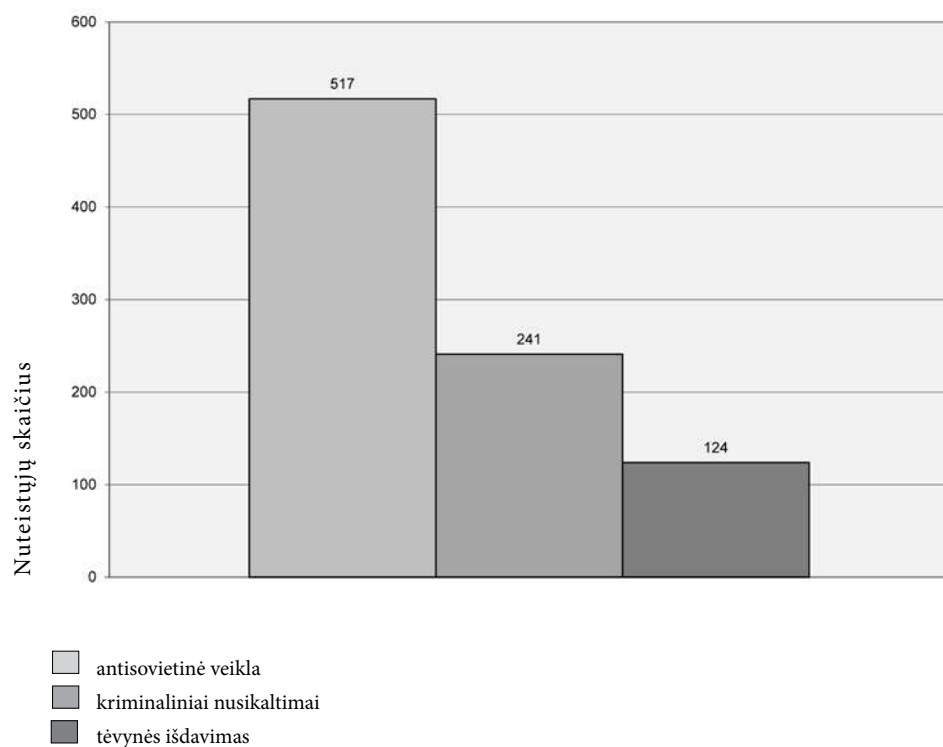
nio profilaktikos taikymo laikotarpiai nesutampa su didesnio įkalintų asmenų skaičiaus laikotarpiais. Tačiau intensyvesnis kiekvieno metodo taikymas atspindi tam tikrus vidaus politikos pokyčius ir susijęs su stiprėjančia komunistine indoktrinacija.

Iš KGB bylų matyti, kad ši institucija buvo atsakinga už vadinamųjų valstybinių nusikaltimų, prie kurių buvo priskiriami ir kai kurie finansiniai nusikaltimai (korupcija, kontrabanda ir spekuliacijos, ypač užsienio valiuta), tyrimą (žr. 3 pav.). Analizuojant Baudžiamojo kodekso straipsnių, pagal ku-

2 pav. Profilaktikos ir įkalinimo metodų taikymo tendencijos 1955–1987 m.

* Sudarant grafikus ir diagramas remtasi LYA baudžiamosiomis ir operatyvinėmis bylomis bei kartotekomis, taip pat Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro duomenų bazėmis

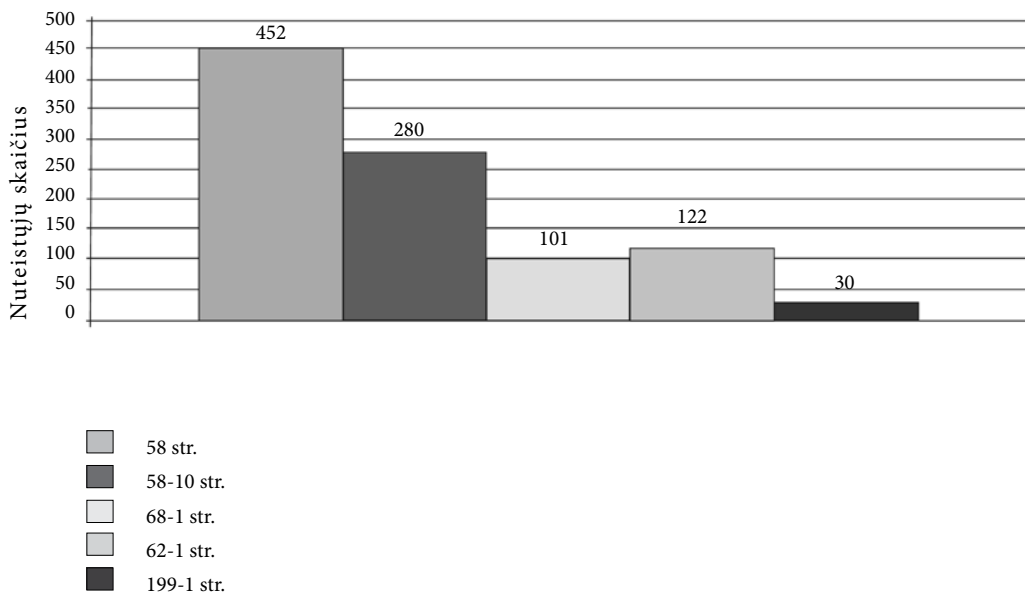

3 pav. Lietuvos SSR KGB duomenų pagrindu 1954–1988 m. nuteistų asmenų nusikalstamos veikos

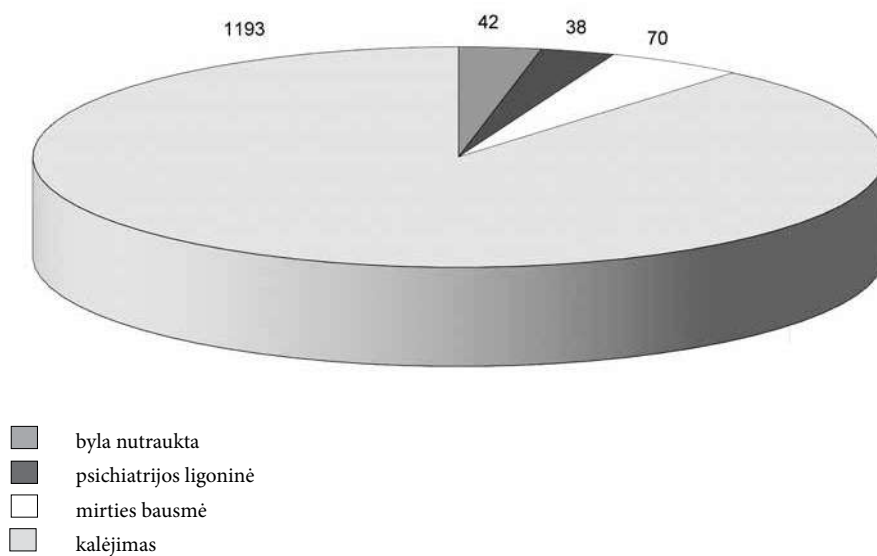
riuos asmenys buvo įkalinami ar baudžiami kitomis bausmėmis, taikymo tendencijas, akivaizdu, kad vyrauja 58-10 str. (antisovietinė propaganda ir agitacija) ir 68 str. Pagal Baudžiamojo kodekso 58-10 str. iki 1961 m. buvo nubausta didžioji dalis kontrrevoliucine veikla kaltinamų asmenų. Tai, kad asmenų, nubaustų taikant Baudžiamojo kodekso 68 str., yra beveik perpus mažiau, rodo bausmių skyrimo pokyčius. Asmenų, nuteistų pagal Baudžiamojo kodekso 199 str., daug mažiau. Kadangi nemažai kaltinimų buvo panaikinta, manytina, kad daugiau taikyta profilaktikos priemonių. 62 str. (tėvynės išdavimas) pradėtas dažniau taikyti po 1961 m. (žr. 4 pav.).

Dauguma teismų baigdavosi nuosprendžiu skirti kaltinamajam laisvės atėmimo

bausmę, tačiau buvo ir kitokių bausmių (žr. 5 pav.). Pastebima ir tendencija bausti griežčiau. Ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai buvo baudžiami daug griežtesnėmis įkalinimo bausmėmis. Partizaninėms kovoms nuslopus, nuosprendžiai švelnėjo, bet kai režimas norėdavo parodyti, jog valdo padėtį, bausmės tapdavo griežtesnės. Po 1954 m. mirties bausmė buvo skiriama už tėvynės išdavimą (58 ir 62 str.), tai yra kolaboravimą su naciais ir žmonių žudymą 1941–1944 m. ir dalyvavimą partizaniniame judėjime. Tuo metu mirties bausmė išimties tvarka galėjo būti skiriama ir už finansinius nusikaltimus. Dar viena bausmės forma, taikyta po 1954 m., – priverstinis uždarymas į psichiatrijos ligoninę.

4 pav. Antisovietinių Baudžiamojo kodekso straipsnių taikymas 1954–1988 m.

5 pav. Lietuvos SSR KGB 1954–1987 m. rengtų baudžiamųjų bylų baigtis

IŠVADOS

Po 1954 m. vykdytoje sovietinėje represinėje politikoje atsispindi tiek režimo pokyčiai, tiek nekintami jo veiklos principai. Lietuvos kaip Sovietų Sąjungos okupuotos valstybės statusas nulėmė pagrindinę LKP ir KGB veiklos, atitinkamai ir jų represinės politikos, gairę – persekioti ir represuoti valstybingumo siekį deklaruojančius asmenis ir organizacijas norint šias idėjas užgniaužti. Kad šį siekį diskredituotų, depolitizuotų ar kriminalizuotų ir taip palengvintų persekiojimą, KGB pasitelkė profilaktiką, kompromitavimą ir propagandą. Tai leidžia suprasti, kodėl ypatingo KGB dėmesio sulaukė visuomenės grupės, kurios asocijavosi su nepriklausoma Lietuva.

Nors esminiai pokario ir postalininio laikotarpio represinės politikos bruožai išliko tie patys, tačiau buvo ir akivaizdžių skirtumų. Represijos tapo selektyvios, t. y. buvo baudžiama už tam tikrą veiklą. Buvo kuriamas įspūdis, kad asmenys persekioja-

mi teisėtai. Represijų intensyvumas taip pat buvo netolygus ir priklausė nuo vidaus ir tarptautinės politikos tendencijų bei partijos požiūrio. Nors šiuo laikotarpiu profilaktika buvo taikoma kur kas dažniau, ką rodo ir statistiniai duomenys ir kas tarsi leistų manyti, kad režimas pasikeitė, ši priemonė iš esmės buvo ne perauklėjimo, o bausmės forma. Be to, šiuo laikotarpiu, užuot įkalinus, asmenys neretai buvo prievarta uždarami į psichiatrijos ligonines. Buvo vykdomos ir mirties bausmės. Griežtesnė represinė politika sietina su vidaus ir tarptautiniais įvykiais.

Kurdamas teisėtumo įspūdį, KGB vykdė nusikaltimus Lietuvos žmonėms, nes vadovavosi okupacinės valdžios primestais įstatymais ir jų interpretacijomis. Tad nors valdžia skelbė, kad KGB metodai ir veiklos principai keičiasi, iš tiesų represinė šios institucijos prigimtis išliko tokia pat, tik ją imta labiau maskuoti.

Nuorodos

¹ F. J. M. Feldbrugge, *Law and Political Dissent in the Soviet Union*, Hague, 1972; P. Raddaway, S. Block, *Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry is Used to Suppress Dissent*, New York, 1977; *Prisoners of Conscience in the USSR. Their Treatment and Conditions. An Amnesty International Report*, London, 1980; *Human Right in the Soviet Union*, London, 1984.

² A. W. Knight, *The KGB: Police and Politics in the Soviet Union*, New York, 1990.

³ Ch. Andrews, V. Mitrochin, *The Sward and the Shield*, New York, 1999.

⁴ S. White, O. Krishtanovskaja, „Public Attitude to the KGB: a Research Note“, *Europe-Asia Studies*, 1993, Vol. 45, No. 1, [interaktyvus], [žiūrėta 2009 m. lapkričio 12 d.], interneto prieiga [www.jstor.org].

⁵ Н. Петров, „Специальные структуры КГБ по борьбе с инакомыслием в СССР 1954–1989 гг.“, *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб*, т. 3, Москва, 2007; То paties *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Москва, 2005.

⁶ Ю. Стецовский, *История советских репрессий*, т. 1–2, Москва, 1997.

⁷ О. Лейдович, „Новая репрессивная политика в 1950-е годы“, *Тоталитаризм в России 1917–1991: оппозиция и власть*, Пермь, 1998.

⁸ А. Пожаров, „КГБ и инакомыслие“, [interaktyvus], [žiūrėta 2011 m. sausio 4 d.], interneto prieiga [http://www.rau.su/observer/N5-6_97/5-6_17.htm]; То paties „Хрущевская «оттепель» и КГБ“, [interaktyvus], interneto prieiga [http://www.chekist.ru/article/2606]; То paties „Руководители советских спецслужб как объект мифотворчества в истории органов госбезо-

пасности Советского союза“, [interaktyvus], [žiūrėta 2008 m. rugpjūčio 4 d.], interneto prieiga [www.fsb.ru]; To paties „КГБ и партия 1954–1964 гг.“, *Отечественная история*, 1999, № 4.

⁹ А. Паповян, „Участие Верховного суда СССР в выработке репрессивной политики 1957–1958 гг.“, *Корни травы: Сборник статей молодых историков*, Москва, 1996; To paties „Применение статьи 58¹⁰ УК РСФСР в 1957–1958 гг. По материалам Верховного суда СССР и Прокуратуры СССР в ГАРФ“, *ibid.*, [interaktyvus], [žiūrėta 2011 m. vasario 4 d.], interneto prieiga [www.memo.ru].

¹⁰ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР*, [interaktyvus], [žiūrėta 2011 m. sausio 12 d.], interneto prieiga [www.memo.ru].

¹¹ T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule 1944–1980*, Chicago, 1980.

¹² T. Oleszczuk, *Political Justice in the USSR: Dissent and Repressions in Lithuania, 1969–1987*, New York, 1988.

¹³ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1999)*, Vilnius, 2002.

¹⁴ V. S. Spengla „Akiplėša“, KGB kova prieš Bažnyčią. Pagal kunigo J. Zdebskio sekimo bylą, Vilnius, 1996; To paties Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis, Vilnius, 1993.

¹⁵ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999.

¹⁶ Ž. Račkauskaitė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4); Tos pačios „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6).

¹⁷ K. Antanaitis, „Sovietinių partinių institucijų reakcija į 1972 metų įvykius Kaune“, *Kauno istorijos metraštis*, 2004, Nr. 4.

¹⁸ M. Žiūkas, „KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8); To paties „LSSR KGB tardymo izoliatorius 1959–1991 m.“, *ibid.*, 2001, Nr. 1(9); To paties „Jaunimo pasipriešinimas ir KGB veikla XX devintojo dešimtmečio pradžioje“, *ibid.*, 2003, Nr. 1(13).

¹⁹ N. Gaškaitė, „Jaunimo antisovietinis pasipriešinimas ir jo slopinimas“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 19.

²⁰ K. Burinskaitė, „Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose“, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1(19); Tos pačios „Kompromitavimas – vienas KGB metodų formuojant viešąją nuomonę“, *ibid.*, 2006, Nr. 2(20); Tos pačios „KGB propagandinės akcijos prieš politinę lietuvių išeivijos veiklą XX a. septintajame–devintajame dešimtmečiais“, *ibid.*, 2009, Nr. 1(25); Tos pačios „LSSR KGB kovos su antisovietiniu pasipriešinimu 1954–1990 metų politinės ir ideologinės prielaidos“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2010, Nr. 26.

²¹ L. Okuličiūtė, „Juozas Keliuotis KGB taikinyje 1956–1978 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26).

²² D. Juodis, „KGB veikla prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais (1988–1991 m.)“, *ibid.*, 2006, Nr. 2(20).

²³ B. Kuklytė, „Disidentų kalinimas Sovietų Sąjungos psichiatrijos ligoninėse 1918–1988 m.“, *ibid.*, 2007, Nr. 1(21); *Psichiatrija kaip ginklas prieš disidentus Sovietų Sąjungoje*, [interaktyvus], [žiūrėta 2011 m. birželio 6 d.], interneto prieiga [www.sovietika.lt]; K. Trimakas, „Psichiatrijos piktnaudojimas Sovietų Sąjungoje“, *Aidai*, 1981, Nr. 4; A. C. Прокопенко, *Безумная психиатрия*, Москва, 1997.

²⁴ *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, Vilnius, 2008.

²⁵ *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laišakai*, Vilnius, 1999, t. 1; 2008, t. 2; *Lietuvos Laisvės Lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*, Vilnius, 2006; *Nenugalėtoji Lietuva. Antisovietinis pagrindis. Kalba dokumentai*, t. 1, Vilnius, 1993.

²⁶ *Лубянка – старая площадь: секретные документы ЦК КПСС и КГБ о репрессиях 1937–1991 гг. в СССР*, Москва, 2005; *Крамola: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe 1953–1982 гг.*, Москва, 2005.

²⁷ *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika, 1972–1989*.

²⁸ N. Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, Vilnius, 1991; A. Terleckas, *Rezistentų dienoraštis: 1966 metai*, Vilnius, 2008; To paties *Trys politiniai laišakai*, Vilnius, 1992; V. Skuodis, *KGB voratinklyje. 1980 metai: dokumentinis pasakojimas*, Vilnius, 2009; To paties *Žaidimas KGB tinkluose: atsiminimai*, Vilnius, 1996; K. Stalioraitis, *Antarktidos imperatorius: pasipriešinimo sovietų okupacijai (1940–*

1990) *dalyvio Vlado Šakalio gyvenimo apybraiža*, Vilnius, 2009.

²⁹ Asmenų, nubaustų Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo pagal Baudžiamojo kodekso 68 str., sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1654, l. 1–5.

³⁰ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio spec. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie 1956 m. lapkričio 2 d. įvykius Kaune, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 509, l. 2.

³¹ A. Kačerauskienė, „Kuo svarbus Lietuvai 1956 metų vengrų sukilimas?“, *XXI amžius*, 2006, spalio 18.

³² LSSR KGB 4-osios valdybos mjr. J. Obukauskas 1956 m. lapkričio mėn. spec. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 509, l. 205.

³³ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 428.

³⁴ SSRS vidaus reikalų ministro 1957 m. sausio 14 d. įsakymas dėl SSRS Ministrų Tarybos 1956 m. gruodžio 17 d. įsakymo vykdymo, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 528, l. 228–229.

³⁵ *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы*, Москва, 2003, т. 2, с. 208–214.

³⁶ A. Паповян, *op. cit.*

³⁷ *Крамola: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe 1953–1982 гг.*, с. 36.

³⁸ *Lietuva 1940–1990*, p. 427.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ A. Паповян, *op. cit.*

⁴¹ *Крамola: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe 1953–1982 гг.*, с. 29.

⁴² LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko plk. M. Ščensnovičiaus 1968 m. liepos 12 d. raštas KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininkui pplk. F. Akimovui, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 664, l. 182–184; LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko plk. M. Ščensnovičiaus 1968 m. birželio 19 d. raštas LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininkui pplk. A. Kordanovskiui, informuojantis apie LSSR KGB kolegijos sprendimą imtis priemonių prieš buvusį nepriklausomos Lietuvos elitą, *ibid.*, b. 659, l. 87–89.

⁴³ *Lietuva 1940–1990*, p. 533.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 474.

⁴⁵ A. Streikus, *op. cit.*, p. 194.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 292.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 292, 304.

⁴⁸ Л. Алексеева, *op. cit.*

⁴⁹ LKP CK 1956 m. gruodžio 6 d. ataskaita SSKP

CK Prezidiumui, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 314, l. 11.

⁵⁰ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus 1964 m. birželio 6 d. raštas dėl pagrindinių operatyvinių KGB priemonių įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Dėl KGB dalyvavimo įgyvendinant SSKP CK 1963 m. birželio mėn. plenumo nutarimus“, *ibid.*, ap. 10, b. 325, l. 190.

⁵¹ LSSR prokuroro vyr. padėjėjo, vyr. justicijos patarėjo J. Bakučionio 1984 m. spalio 11 d. žinutė apie kunigą A. Šeškevičių, *ibid.*, f. K-6, ap. 2, b. 10, l. 49–50.

⁵² LSSR KGB 1983 m. sausio 20 d. agentūrinių-operatyvinių ir tardymo priemonių planas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 216, l. 146.

⁵³ LSSR KGB kolegijos 1987 m. rugpjūčio 28 d. patvirtintos pagrindinės priemonės tobulinant operatyvinę KGB veiklą ir darbą su kadrais remiantis SSKP CK 1987 m. sausio ir birželio mėn. plenumų nutarimais ir KGB kolegijos reikalavimais, išdėstytais SSRS KGB 1987 m. nutarimuose Nr. 0350 ir Nr. 0370, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 716, l. 128.

⁵⁴ A. Streikus, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 20, p. 42.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 46.

⁵⁶ Л. Млечин, *КГБ: председатели органов госбезопасности: рассекреченные судьбы*, Москва, 2001, с. 575.

⁵⁷ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. J. Sinicino 1960 m. sausio 16 d. LSSR KGB darbo 1959 m. ataskaita SSRS KGB pirmininkui A. Šeļepinui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 250, l. 15–16.

⁵⁸ LSSR KGB 1983 m. sausio 20 d. agentūrinių-operatyvinių ir tardymo priemonių planas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 216, l. 149–150.

⁵⁹ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus 1964 m. birželio 6 d. raštas dėl pagrindinių operatyvinių KGB priemonių įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Dėl KGB dalyvavimo įgyvendinant SSKP CK 1963 m. birželio mėn. plenumo nutarimus“, *ibid.*, ap. 10, b. 325, l. 183–184.

⁶⁰ LSSR KGB pirmininko 1956 m. lapkričio 29 d. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie aukštosiose mokyklose besimokančius buvusių politinių kalinių ir tremtinių vaikus, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 509, l. 226.

⁶¹ LSSR KGB pirmininko 1956 m. gruodžio 7 d. spec. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, papildantis 1956 m. lapkričio 24 d. raštą Nr. C/4/920, *ibid.*, l. 180.

⁶² *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, Kaunas, 1992, p. 85.

⁶³ „Служение народу – высокое призвание советских писателей“ (речь Н. С. Хрущева на III съезде писателей 22 мая 1959 года), *Правда*, 23 мая, 1959.

⁶⁴ *Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1999, p. 67.

⁶⁵ *Карательная психиатрия в России*, Москва, 2004, [interaktyvus], interneto prieiga [www.zapra.ru/images/ps.pdf].

⁶⁶ *Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje*, p. 31, 35.

⁶⁷ LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojo kpt. S. Kovaliovo 1973 m. gegužės 15 d. nutarimas dėl visuomenei pavojingos veiklos taikyti P. Cidzikui medicininės priemonės, LYA, f. K-30, ap. 1, b. P-14623 (stebėjimo byla), l. 12.

⁶⁸ LSSR KGB Tardymo skyriaus 1971 m. vasario 9 d. nutarimas skirti S. Kudirkai teismo psichiatrinę

ekspertizę, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-15717, t. 2, l. 198–200.

⁶⁹ F. J. M. Feldbrugge, *op. cit.*, p. 63.

⁷⁰ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje*, p. 193.

⁷¹ A. Terleckas, *Trys politiniai laišakai*, p. 13.

⁷² *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, p. 85.

⁷³ LSSR Aukščiausiojo Teismo 1982 m. gegužės 26 d. nuosprendis J. Pakuckui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1670, l. 151.

⁷⁴ A. Jasiukaitis, „Kas jie, tvarkos pažeidėjai“, *Kauno tiesa*, 1972, gegužės 21.

Gauta 2012 02 01
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1,
Vilnius

Kristina Burinskaitė

TRENDS IN REPRISALS AND THE PERSECUTION OF OPPONENTS OF THE REGIME IN LITHUANIA AFTER 1954

Summary

The article analyses trends in the repressive policy against opponents of the regime in Lithuania between 1954 and 1990, identifies events and processes which determined changes in this policy, and describes methods applied by the KGB, by paying particular attention to the persecution and reprisals which best reflect developments in the repressive policy. The article specifies activities and the legal basis for imposing punishment by imprisonment or other types of punishment for these activities.

Trends in Soviet repressive policy after 1954 were determined by changes in the domestic and international political situation and in the principles of anti-Soviet resistance. The status of Lithuania as a country occupied by the Soviet Union determined the key guideline of the activities of the Lithuanian Communist Party and the KGB of the Lithuanian SSR – to persecute and carry out reprisals against individuals who wished to declare the statehood of Lithuania. The KGB used prevention, discrediting, and propaganda methods in order to discredit, depoliticise, and criminalise this idea and to make it easier to prosecute the said people. This gives us some understanding why certain groups of society – associated with the wish for an inde-

pendent Lithuania – were distinguished and deliberately persecuted.

While the essential features of the repressive policies during the period considered remained the same, there were some obvious differences. Reprisals became selective, i.e. punishment was imposed for certain specific activities. The intensity of reprisals was also salutatory and depended on trends in domestic and international politics and the party position. Although prevention was applied more frequently (statistical data attest to this) as if to show that the regime had changed, this measure was applied as a form of punishment, rather than as a form of re-education. In addition, in this period, the placement of people in psychiatric hospitals was applied as an alternative to imprisonment; death penalties were also carried out.

By creating a fictitious legality, the KGB indeed committed crimes against the Lithuanian people, because they implemented the law and interpretations of the law imposed by occupational authorities. Although the government declared that the KGB was changing their working methods and operational principles, the suppressive nature of the KGB did not change, it was only better concealed.